

KÖKTÜRK KAĞANLIK YAZITLARINDA YÖNETİM: FİİLLE KURULMUŞ SÖZCÜKLER

Özge EKER*

Özet

Bu çalışmada Köktürk Kağanlık yazıtlarında fiille kurulan söz varlıklarından hareketle bir anlam çerçevesi/kavram alanı oluşturulmaya çalışılacaktır. Hareket, oluş ve tavır bildiren fiiller bir dili oluşturan en önemli unsurdur. Fiillerin çokluğu ve çeşitliliği bir dilin zenginliğinin göstergesidir. Toplumların yaşam tarzları onların temel söz varlıklarına da yansır. Köktürkler de göçebe bir yaşam şekline sahiptir. Köktürklerin göçebe hayat şekilleri VIII. yüzyıldaki üç büyük yazıtta da yansımıştır. Köktürk yazıtlarına bakıldığında fiillerin oldukça fazla olduğu görülür. Fiiller arasında anlam ekseninin kolay sağlanabilmesinin nedenini ise; Köktürklerin konar-göçer yaşam tarzlarına bağlayabiliriz. Aynı anlama gelen ya da aynı anlam eksenine sahip fakat biri diğerinden daha özel anlamlar içeren eylemler vardır. Bu çalışmada öncelikle idare etme, organize etme, bir araya getirme anlamına gelen fiillere yer verilmiştir. Bu fiillerin öncelikle temel anlamlarını belirlemeye çalıştık. Aynı eylemlerin geçtiği bağlamları üç Köktürk Kağanlık yazıtlarından alarak örneklendirmeler yapmaya çalıştık. Daha sonra bu fiillerin oluşturduğu anlam çerçevesini bir şema üzerinde vermeye çalıştık. Bu çalışmada Köktürk Kağanlık yazıtlarındaki eylemlerden yola çıkarak idare/yönetim anlam çerçevesini alt anlam ve üst anlam konularından da yararlanarak çizmeye çalıştık.

Anahtar Sözcükler: Köktürk Kağanlık Yazıtları, Yönetim, Kavram Alanı, Anlam Alanı, Alt ve Üst Anlam.

ADMINISTRATION IN KOKTURK KHANED INSCRIPTION: WORDS ESTABLISHED WITH VERBS

Abstract

In this study it will be try to constituted a conceptual field/frame of meaning in terms of their vocabulary that is constituted verbs in Kokturk Khaned Inscriptions. Verbs, which is reported act, occurrence and manner are the most component, constituting a language. The multiplicity of actions and diversity are indicator circumstances of a language, Lifestyles of society reflect to their fundamental vocabulary. Also Kokturks have nomadic way of life. Also nomadic way of life of Kokturks reflected to three major inscription in eighth century. When look at Kokturk inscription, it is seen that a lot of acts. Providing easy axis of meaning in verbs, we can connect nomadic lifestyle of Kokturks. There are verbs, that the same meaning axis, but one with special meanings than the other. In this study, firstly it has been referred meaning of managing, to organize, to bring together verbs. We have tried to identified fundamental meaning of verbs. We have tried to sampled, the context where the same words, taking from three major inscriptions. Later we have tried to give a schema, frame of meaning that constituting this verbs. In this study, we tried to determine meaning frame of administration/manage also benefit hyponymy and hyperonymy topics.

Key Words: Kokturk Khaned Inscriptions, Administration, Conceptual Frame, Meaning Frame, Hyponymy and Hyperonymy.

* Akdeniz Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Doktora Öğrencisi, Antalya / TÜRKİYE, el-mek: ozgeker@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0977-8110>

Yöntem

Köktürk Yazıtları üzerine filoloji ve semantik alanında pek çok çalışma yapılmıştır. Filolojik çalışmalarla Köktürk Yazıtlarının dillik özellikleri ortaya çıkarıldığı gibi semantik çalışmalarla da Yazıtların yönetim alanında kültürel bir kategorizasyonu ortaya konmaya çalışılacaktır. Bu kültürel kategorizasyon ortaya konulurken Köktürk Kağanlık yazıtlarındaki yönetim kavram alanına giren eylemler ve çağdaş dilbilim çalışma alanına giren alt ve üst anlamlılık konularından yararlanılmaya çalışılacaktır. İlk olarak anlambilim açısından kavram ve anlam alanı ile alt anlam ve üst anlam konuları hakkında kısa bilgiler verildi. Daha sonra çalışmaya konu olacak eylemler tarandı ve tarihî metinlerdeki anlamları etimolojik sözlükten yola çıkılarak verildi. Eylemler Yazıtlarda geçtikleri bağlamlar içerisinde anlamlarıyla birlikte verildi. Eylemlerin içerdiği anlamlarla ilgili Türk tarihçilerin düşünceleri ışığında açıklamalar yapıldı. Sonuç kısmında alt anlam ve üst anlama dahil olan eylemler sıralanarak tablo halinde gösterildi.

Kavram Alanı/Anlam Alanı/Alt Anlamlılık ve Üst Anlamlılık

Anlam alanı bir kavramın çeşitli kullanım alanlarının ele alınmasıdır. Bir sözcükle ilgili fiiller ve nesnelere sıralanıyorsa kavram alanı oluşturuluyor demektir. Bir sözcüğün çeşitli kullanımlarının belirtilmesi ise anlam alanı oluşturuluyor demektir (Kemal, 2013: 33-34). Kavramsal alandaki oluşumlar kavramların açık ifadelerini gerektirir. Kittay'ın metaforları yapısal olarak ele aldığı kitabında ise kavram alanı ve idrak biliminin gelişimiyle metaforların açıklanması arasında önemli bir bağlantı olduğunu savunur (Kittay, 1985: 15).

1931'de Almanya'da J. Trier'in yayımladığı bir çalışmayla ortaya çıkan kavram alanı; kavram ve anlam konuları incelenirken değinilmesi gereken bir dil alanıdır. Kavram alanı; dildeki öğelerin tek tek incelenmesine karşı çıkar. Yakın ve ilişkili buldukları öteki öğelerle birlikte bir arada düşünüldüğünde değerlerinin kesinleşeceği görüşü savunulur (Aksan, 2015: 161).

Kavram alanını oluşturan çağdaş dilbilim konularından biri de alt ve üst anlamlılıktır. Alt anlamlılık/ Anlam eksenini (hiponimi, hyponym); anlam bakımından birbiriyle ilişkileri bulunan sözcüklerde, bu ilişkiyi doğuran ortak özelliktir. Örneğin; Er, astsubay, teğmen, albay, general, mareşal sözcükleri arasındaki ortak özellik askerliktir. Asker ve çavuş sözcükleri arasında çavuş bir hiponimdir (Eker, 2013: 394-395). Üst anlam (hypernym/superordinate) ise; İki ya da daha çok bağıntılı sözcükten en genel kavramı anlatan sözcüğe verilen ad. Örn.; kedi, köpek, at gibi sözcükler için hayvan sözcüğü üst anlamlılık olarak kullanılır (Kocaman- İmer-Özsoy, 2011: 255).

Erdem'in alt anlamlılık konusunun diğer çalışmalardan farklı olarak Oğuz grubu içerisinde bazı eylemlere de uygulanabileceği görüşünden hareketle metinde eylemler arasında da alt ve üst anlam ilişkilerini kurmaya çalıştık (Erdem, 2003: 71).

Kafesoğlu'na göre; tarihte en çok devlet kuran topluluk olan Türklerde devlet, kişilerin ve yöneticilerin yetkilerini ve haklarını *düzenleyen* sosyal bir kuruluştur. Yine, bu siyasî-ıdarî teşkilatlanma başarısı da Türk kültür eserlerinden Orhun kitabeleri, destanlar, Kutadgu Bilig ve Divânü Lügati't Türk kaynaklarının incelenmesi sonucu ortaya çıkabilecektir (Kafesoğlu, 2017: 119).

Kendine has özellikler taşıyan Türk milleti ve devleti gittiği her siyasi coğrafyada bir nizam kurmuştur (Kafesoğlu, 2017: 119). Türklerle birlikte her zaman haklı olarak anılan düzen, nizam kurma, görev ve yetki düzenleme gibi eylemler de Kağanlık Yazıtlarında çokça yer almaktadır. Bu eylemleri de farklı bir bakış açısı ile anlam biliminin alt ve üst anlam başlıkları altında topladık. Çalışmaya konu edindiğimiz eylemlerin ortak merkezini milli şuur ve cihan hâkimiyeti düşüncesi oluşturmaktadır (Turan, 2017: 107). Köktürklerin kültürel söz varlıkları bize isimler arasında olduğu kadar fiiller arasında da alt ve üst anlam ilişkisini kurmamıza imkân vermektedir.

Kağanlık Yazıtları ve Eylemler

Türklerin cihan hâkimiyeti mefkûresi ilk olarak Hunlar ve onların hükümdarı Mete ile başlar (Turan, 2017: 105).

İdarecilik, teşkilatlanma, düzene koyma, tanzim etme her alanda Eski Türk devletlerinden günümüze miras kalmıştır. Orhun kitabeleri baştan başa millî şuur, demokratik ruh, insanlık duygusu ve cihan hâkimiyeti ideali ile dolu olup bu fikirlerin tarihinde misli olmayan bir eserdir. Bu eylemlerle Göktürk kağanı hâkimiyetini, düzenini ve töresini bütün dünyaya duyurur (Turan, 2017: 107- 108).

Yönetim, savaşçılık, sosyal hayat ve günlük yaşam ile ilgili söz varlığına sahip olan Köktürk Yazıtlarında devlet kurabilmek ve o devleti yönetebilmek anlam ekseninde birleşen eylemlerden hareketle alt ve üst anlam konularından da yararlanarak bir yönetim kavram alanı oluşturmaya gayret edeceğiz. Böylece Köktürk yazıtlarındaki sınırlı söz varlığının güçlü bir anlam alanına sahip olduğunu tanımlayacağız.

Unvanlar, diplomatik usuller, Türk destanları Türk cihan hâkimiyeti formüllerini yansıtan yollardan biridir (Turan, 2017: 118). Bir başka yol da şöyle olabilir; adı geçen eylemler Türk kültürünü, karakterini ve Türk cihan hâkimiyeti şuurunu, düzenlerini (türelerini) (Turan, 2017: 123) tasvir edip yansıtmaktadır (Turan, 2017: 129). Ülkeyi *derleyen* ve *toparlayan* kağan İltiş Türk milleti üzerine kağan yapılmış. Türk milletini ve devletini korur. Ya da bu kağanlara Türk ilinin yer ve suları emir verir ve bazen de yardım eder (Ögel, 2016: 45-46). Kağanlık yazıtlarının yine ilk satırlarında *devleti kuran*, *idare eden* ve *koruyan* Türklerin yurdundan bahsedilir (Ögel, 2016: 53).

Dursun Yıldırım da Türk hayatında kağan olma sürecini kıl-, kötür-, ol-eylemlerinin ifade ettiğini yazmıştır. Kıl- fiilinin aşağıdan yukarı bir anlam taşıdığı ifade edilmiştir. Kağanlık Yazıtlarında bu bilgi ve işlemlerin belli bir sıra içinde verilmemesinin nedenini yönetim geleneğinin varlığının sonuna kadar sürdürüleceği düşüncesi yazıtlarda bu sürecin ayrıntılı anlatılma ihtiyacını doğurmuştur (Yıldırım, 1991: 519-530). Yıldırım kıl-, kötür-, ol- fiillerinin kağanlık düşüncesini akla getirdiğini ve kıl- fiilinin kaldırma ve yükseltme fonksiyonunda bir eylem olduğunu ifade etmiştir (Yıldırım, 1991: 527).

Kağanlık Yazıtları içerisinde de nizam kur-, derle-, toparla-, düzene koy- gibi yönetimin özelliğini yansıtan eylemler aşağıda bağlamları ile birlikte üst anlamdan alt anlamlara doğru giden bir sıra içerisinde aktarılmıştır.

ële-: ülke, yurt yapmak (Aydın, 2017: 152) düşmanları yok etmek (Clauson, 1972: 126). **â-**: bir grup insanı, halkı organize etmek, bir araya getirmek, meydana getirmek, yaratmak (Clauson, 1972: 37). **itin-/étin-**: organize olmak, kurallara göre hazırlanmak, hazırlık yapmak, strateji üretmek (Clauson, 1972: 61). **başad-**: lider olmak, ikinci olarak, insanın baş bölümü. (Clauson, 1972: 378). **başla-**: Köktürk yazıtlarında siyasi anlamı ile açık bir şekilde komuta etmek anlamında geçmektedir (Clauson, 1972: 381-382); bir işe başlamak, liderlik etmek, kumanda etmek. Tarihi dönemlerde ayrıca yaralamak anlamı da vardır (Clauson, 1972: 381-382). **boşgur-**: kurallar eşliğinde insanları bir araya getirmek ve bir şeyler öğretmek (Clauson, 1972: 380). **kubrat-**: Tarihi metinlerde kuvrat- olarak geçmektedir. Belli bir amaç etrafında insanların bir araya gelmesi, insanların bir araya toplanması (Clauson, 1972: 586). **tir-/têr-**: bir araya getirmek, toplamak, Köktürk ve Uygur metinlerinde doğudan ve batıdan insanları bir araya getirmek anlamında geçmektedir. Karahanlı döneminden sonra biriktirmek, toplamak, koparmak, almak gibi anlamlarda da kullanılmıştır (Clauson, 1972: 529). **tüzül-**: Köktürk metinlerinde Ötüken topraklarında Çinlilerle birlikte yaşayabilmek anlamında ve bağlamında kullanılmıştır. Uygur metinlerinde eşit şekilde bir arada durabilmek, Karahanlı döneminde yolunda gitmek, düzen içinde bir arada durabilmek anlamlarında kullanılmıştır (Clauson, 1972: 576). **yarat-**: meydana getirmek, bir şey için hazırlanmak (Clauson, 1972: 961-962). **yaratın-**:

birileri için organize olmak. Köktürk metinlerinde *étin-* ile aynı anlama gelir (Clauson, 1972: 962). *yıg-*: dizginlemek, sınırlamak, bir araya getirmek anlamına gelmektedir (Clauson, 1972: 897).

ëlle-, *ét-*, *itin-/étin-*, *başad-*, *başla-*, *boşgur-*, *kubrat-*, *tir-/tér-*, *tüzül-*, *yarat-*, *yaratın-*, *yıg-* eylemleri kendi aralarında bir kavram alanı oluşturabilmektedir. Eylemlerin keşiştikleri anlam; devlet kurabilmek için gerekli olan teşkilatlandırma, organize etme, bir araya getirmek ve düzenlemektir. Böylelikle devlet kurmak anlamına gelen *ëlle-* eyleminin alt anlamları olarak *et-/ét-*, *itin-/étin-*, *başad-*, *başla-*, *boşgur-*, *kubrat*, *tir-/tér-*, *tüzül-*, *yarat-*, *yaratın-*, *yıg-* eylemlerini gösterebiliriz. Bu fiiller alt anlam/alt terimlerdir. *ëlle-* eylemi ise üst anlam, üst terimdir.

ëlle-: devlet kurmak. (Aydın, 2017: 152).

KT D6: ...: *b(e)gli* : *bod(u)nluğ* : *yoñ(a)şurtokın* : *üçün* : *türük bod(u)n* : ***ë(le)dök*** : *ëlin* : *ıçg(i)nu* : *ıdm(i)ş*... (Aydın, 2017:53).

“...beylerle halkı birbirine kıskırttığı için, Türk halkı! **Yurt tuttuğun** toprakları elinden almış...” (Aydın, 2017: 53).

BK D7: *yoñ(a)şurtokın* : *üç(ü)n* : *türük bod(u)n* : ***ë(le)dök*** : *ëlin* : *ıçg(i)nu* : *[ı]dm(i)ş*... (Aydın, 2017:82).

“kıskırttığı için, Türk halkı! **Yurt tuttuğun** toprakları elinden almış...” (Aydın, 2017: 82).

ét-: 1. Tanzim etmek, düzene sokmak, yapmak (Aydın, 2017: 153). (it-) Türk dilinin temel fiillerinden olan *et-* fiilini bir devletin kuruluşu için gerekli olan teşkilatlanma, düzenleme, bir araya getirme temel fiili olarak aldık.

İkiden fazla insanın bir araya geldiği yerde bir nizam ihtiyacı doğar. Nizamın kaidelerini kuvvetli olan koyar (İnan, 1998: 13). Türk tarihi boyunca orduda, devlette, ve aile içinde teşkilatlanma, derlenme, tanzim edilme ve en önemlisi bir arada durmaya çalışma eylemleri önemli ve hayati olgular olmuştur (Ögel, 2016: 316). Çalışmada bahsedilen eylemlerin hepsinin temelinde bilgelik, alplik, kültür, saygınlık, askeri deha özellikleri barındırılmaktadır.

KT G3: *kop* ***ëd(i)m*** : *ol (a)mtı* : *(a)ñ(i)g yok* : (Aydın, 2017: 47).

“...hepsini **düzene soktum**. Onlar şimdi kötü (durumda) değiller” (Aydın, 2017: 47).

KT D11: *suwı* : *ança* ***ëmiş*** : *türük* : *bodun* : *yok* : *bolm(a)zun téyin* (Aydın, 2017: 54).

“su (ruhları) öylece **örgütlemiş** : Türk halkı yok olmasın diye...” (Aydın, 2017: 54).

KT D16: *ëçim kagan* : *olorupan* : *türük bod(u)n(u)g* : *yıçe* : ***ëdi*** (Aydın, 2017:56).

“amcam kağan tahta oturunca Türk halkını yeniden **düzenledi**...” (Aydın, 2017:56).

BK K9:*kagan* *ëçim kagan olortokınta tört bulıñdaki bodunug* *neñçe* ***ëmiş***: *neñçe* ***yaratmış*** *teñri yarlıkadok üçün özüm olortokuma tört bulıñdaki bodunug* ***ëdim*** *yaratdım*... (Aydın, 2017: 77).

“kağan, amcam kağan tahta oturduğunda dört taraftaki halkı nasıl **düzenlemiş, nasıl örgütlemişse** (ebedi) gök lütfettiği için kendim tahta oturdum. Dört taraftaki halkı **düzenledim, örgütledim... ettim**.” (Aydın, 2017: 77).

T2 B 8 (43): *kelti yükünti keligme beglerin bodunun* ***ëtip yıgıp***... (Aydın, 2017: 115).

“...geldi, tabi oldu. Gelen beyleri ve halkı **düzene sokup** bir araya topladım...” (Aydın, 2017:115).

Türk devlet felsefesinin temelinde her zaman bir yere düzen getirme, derleme, toplama anlayışı güdülmüştür. Bu durum Yazıtlardan başlanarak Tarihi Türk dili alanı metinlerinde görülmektedir. Bu nedenle ilgili eylemlere (derle-, toparla-, tanzim et-, bir araya getir-) Türk dilinin tarihi metinlerinde çoğunlukla karşılaşmaktayız (Kök- Eker, 2017: 350). Her şeyden önce üzerinde yaşadığımız dünyanın bir düzeni vardır. Toplumlardaki düzen derlenip toparlanma durumu bozulursa yok olur. Başka toplulukların boyunduruğu altına girmek kaçınılmazdır. Yazıtlarda da yöneticilerin budunu, kara budunu sürekli bir arada tutma eğilimi vardır. Bu durum yazıtlar boyunca sürmektedir. Yöneticiler belirli kurallar çerçevesinde belirli bağlar üzerine halkını bir arada tutamazsa devlet yönetme olgusu ortadan kalkar nizam bozulur.

étin-: (kendini) düzenlemek, düzene sokmak (Aydın, 2017: 153). Köktürk Yazıtlarında düzene girmek, örgütlenmek, tanzim olmak/olunmak kimseye muhtaç olmamaktır. Bir toplumun kendi kendine yeterek dış bağlantılardan uzak olarak yaşam tarzı ve üretimiyle hayatta kalabilmesidir.

KT D10: *yagı bolup ét(i)nü yaratınu umadok yana içikmiş* (Aydın, 2017:54).

“düşman olup (kendini) örgütlemeyi başaramadığı için yine tabi olmuş” (Aydın, 2017: 54).

BK D9: *yagı bolmuş yagı bolup ét(i)nü yaratınu umadok yana içikmiş...* (Aydın, 2017: 83).

“düşman olmuş. Düşman olup (kendisini) örgütlemeyi başaramadığı için yine tabi olmuş.” (Aydın, 2017: 83).

başad-: komuta etmek (Aydın, 2017: 144). Liderlik yapmak disipline olmuş topluluklarda mümkün olabilir. Bir toplumu disipline etmek için öncelikle kurallar olmalıdır. Topluları, milletleri bir arada tutan kurallardır. Köktürk yazıtlarında kumanda etmek, liderlik etmek askeri, yönetim anlamlarında kullanılmıştır. Köktürk Kağanlığında yöneticiler aynı zamanda askerdir, savaşçıdır, yılpağuttur.

BK G8: *ku seşün başadu tört tümen sü kelti* (Aydın, 2017: 97).

“General Ku kumandasındaki kırk bin asker geldi.” (Aydın, 2017: 97).

BK G11: *kañı lisün tay seşün başadu beş yüz eren kelti* (Aydın, 2017: 98).

“babası büyük general Lisün’ün başında bulunduğu beş yüz kişi geldi.” (Aydın, 2017: 98).

Eski Türk devletlerinin teşkilatlanması işinde, askeri zorunluklar olduğu kadar, o çağa alışılabilen devlet an’aneleri ile devlet teşkilatı ve hatta din ile mitoloji rol oynardı. Türk devlet teşkilatında, boy ve aile düzeninden gelen temellerin bulunmuş olması muhtemeldi. Orta Asya Türk devletlerinde belirli devlet ve askerlik düzeninin pek fazla değişmemesinin nedeni burada aranmaktadır. Çünkü bir devlet yıkıldıktan sonra onun yerine kurulan diğer devletlerde veya Türk devletlerinde aynı teşkilatın devam ettiği görülmektedir. Ögel’e göre bu devlet ve ordu teşkilatının temel ve çekirdeğini taşıyan muhafazakar bir öz vardır. Yine bu öz de köklerini gerçeklerden, uzun tecrübelerden ve hatta aileden almıştır (Ögel, 2016: 313).

başlayı: ilk önce, evvela; baş, lider olarak (Aydın, 2017:145).

Türk tarihinde başkomutanlık ve merkezi otorite devlet idaresinin önemli bir özelliğidir. Bunların yanında devlet ayrıca halka dayanan bir devlet olma özelliğini de gösterir. Türk devletini oluşturan boyların içerisinde devlet ve askerlik gücüne ne kadar çok katkıda bulunursa onların devlet içindeki değeri de o kadar yüksek olur (Ögel, 2016: 319).

Lider ol-, başında bulun- gibi eylemler görüldüğü üzere bir boy veya halk adıyla veya bir komutan adı ile birlikte geçmektedir. Türk devlet yönetiminin sosyal yapısında “boy”lar teşekkül etmektedir. Bu boyların başında iç dayanışmayı korumak, hak ve adaleti düzenlemek ve gerektiğinde boyun menfaatlerini silahla korumak ile görevli “bey” ler bulunmaktadır (Kafesoğlu, 2017: 120-121). Yönetici anlayış ve kavrayış özelliğiyle topluma yol göstermeli, liderlik etmelidir.

KT K11/K12: ...yogçı, sıgıtçı *kitañ tatawı bodun başlayı: udar señün kelti* (Aydın, 2017: 68).

“Matem için gelenler ve ağıtçılardan Kitan ve Tatavı halkını temsilen udar Señün kelti...” (Aydın, 2017:68).

BK G13: *türük amtı begler késre tarduş begler: küli çor başlayı ulayı şadapıt begler öñre tölis begler apa tarkan...* (Aydın, 2017: 99).

“Türklerin şimdiki beyleri, batıda başlarında Küli Çor (ile birlikte) Tarduş beyleri, diğer şadlar (ve) beyler doğuda başlarında Apa Tarkan ile birlikte Tölis beyleri.” (Aydın, 2017: 99).

kuwrat-: derleyip, toparlamak, sağlamlaştırmak (Aydın, 2017: 161).

KT D12: *ilgerü kurıgaru sülep t[er]miş kuwratmış kamagı* (Aydın, 2017:55).

“Doğuya ve batıya sefer edip adam (adam) derleyip, toplamış tamamı...” (Aydın, 2017: 55).

BK D11: *ilgerü kurıgaru sülep t[er]miş kuwratmış kamagı...* (Aydın, 2017:83).

“doğuya, batıya sefer edip (adam) derleyip, toplamış.” (Aydın, 2017:83).

kubrat- eylemi Köktürk Kağanlık yazıtlarına bakıldığında askerleri toplamak, yığmak ve sefere çıkmak anlamlarında kullanılmıştır. Tanzim et-, düzenle-, derlemek, toplamak bir araya getirmek eylemlerinin karşılandığı fiillerden biridir.

tir-: derlemek, toplamak, bir araya getirmek (Aydın, 2017:169).

BK D11: *ilgerü kurıgaru sülep t[er]miş kuwratmış kamagı...* (Aydın, 2017: 83).

“doğuya, batıya sefer edip (adam) derleyip, toplamış.” (Aydın, 2017: 83).

KT D12: *ilgerü kurıgaru sülep t[er]miş kuwratmış kamagı* (Aydın, 2017:55).

“Doğuya ve batıya sefer edip adam (adam) derleyip, toplamış tamamı...” (Aydın, 2017: 55).

Köktürk Kağanlık yazıtlarında it- temel fiili gibi tir- fiili de derlemek, toplamak anlamlarında kullanılmıştır. tir- eylemi daha çok kubrat- eylemi ile askerleri bir araya getirip sefere çıkmak anlamlarında kullanılmıştır. Bu da yönetimin temel güçlerindedir.

tüzül-: düzeltmek, iyi duruma getirmek (Aydın, 2017:172).

KT G5: *tüzültüm altun kümüş işgiti kotay buşsuz ança b[er]ür...* (Aydın, 2017: 48).

“(ilişkileri) düzeltilim. (Çinliler) altın, gümüş, ipek (ve) ipekli kumaşları sıkıntısızca verirler.” (Aydın, 2017: 48).

Köktürk Kağanlık yazıtlarında Türk yöneticiler diğer milletlerle olan ilişkilerinden de bahsetmişlerdir. Özellikle Çinlilerle olan ilişkilerden bahsedilmiştir. Dış ilişkilerin düzeltilip, yoluna konulup diplomatik alanın tesis edilerek ticarete tekrar devam edildiğinden bahsedilir. Bir ülkenin iç refahının önemli olması kadar, dış ilişkileri de önemli bir yere sahiptir. İçte huzur ve güvenlik ancak sağlıklı dış ilişkilerle mümkündür.

yarat-: örgütlemek, düzene sokmak (Aydın, 2017:175).

BK D17: *yér suw idisiz kalmazun téyin az kırkız bodunug [étip] yaratıp keltimiz...* (Aydın, 2017: 86).

“Köğmen toprakları sahipsiz kalmasın diye Az ve Kırgız halklarını düzene sokup örgütleyip savaştık...” (Aydın, 2017: 86).

KT D 19:... *yér suw idisiz bolmazun téyin az bodunug étip yar/atıp* (Aydın, 2017:57).

“...topraklar sahipsiz olmasın diye Az halkını düzene sokup örgütleyerek...” (Aydın, 2017:57).

yarat- eylemi Köktürk Kağanlık yazıtlarında bir araya getirmek anlamından çok belirli bir amaç için düzenlemek, örgütlemek, derleyip toplamak, yapmak, anlamlarında kullanılmıştır.

Kağanlık yazıtlarında geçen düzene koymak, tanzim etmek, yapmak, örgütlemek anlamındaki yarat- eyleminin anlamı kağanı yaratma ve kağanlığa uygun hale gelmenin şartlarından. Bu şartlar Tanrı'nın emri ve izni, Tanrı'nın kutu, ikbali, devleti ve üçüncü olarak Tanrı'nın talihi kağanın ortaya çıkmasındaki önemli şartlardır (Ögel, 2016: 80).

Tarihi metinlerde de kut yükselir, kut ad getirir, kalıcı değildir, kut akıcıdır, kutun gelişi ve gidişi güneşin doğuşuna ve batışına benzetilir (Kök- Eker, 2017: 347). Kut yetkisi sosyal ve siyasi bir düzen kurmanın şartlarından. Kut kavramı Tarihi Türk dili alanının özellikli eserlerinden Kutadgu Bilig'de düzenle- eylemi üzerine haritalanmıştır. (1568) (Arat, 1979: 174). Türk kültür tarihi boyunca önemli bir unsur olan kut kavramının meziyetlerinden biri de derleyici ve tanzim edici olmasıdır. (Kök- Eker, 2017: 353). Kağan eğer toplumun sosyal, siyasi, askeri alandaki düzenlemelerini tanzim ederse kağan olabilir.

yaratılmak: Örgütlenmek (Aydın, 2017: 175).

BK D9: *tabgaç kaganka yağı bolmuş yağı bolup étinü yaratnu umadok yana içikmiş bunça...* (Aydın, 2017: 82).

“Çin kağanına düşman olmuş. Düşman olup (kendisini) örgütlemeyi başaramadığı için yine tabi olmuş...” (Aydın, 2017: 83).

Yap-, düzenle-, tanzim et- gibi eylemler Ögel'in de ifade ettiği gibi devlet, boy kuruluşunda, ordunun kuruluşunda, aile kuruluşunu karşılayan temel eylemlerdir. Ögel de bu ifadeleri –düzen- sözcüğüyle kullanmaktadır (Ögel, 2016: 335). Düzen, tanzim sözcükleri Türk dil ve tarihi alanında “türe” sözcüğü ile de karşılanmaktadır (Turan, 2017:115). Düzen kavramından öncelikle Allah'ın oluşturduğu bir cihan düzeninden bahsedilmeli. Bu düzen ise tarih boyunca her dönemde Türklerin devlet kurma, yönetme, idare etme eylemlerine yansımıştır (Turan, 2017: 116). Türk devletlerinde teşkilatlanmanın en önemli unsuru töre/törü kavramıdır. İslami dönemin ilk eseri Kutadgu Bilig'de de insan hayatının düzeni ve nizamı için gerekli olan unsurlar arasında töre kavramı *dünya kanunu* (ajun öngdüsü KB.3049), *iyi- kötü kanun* (esiz- edgü törü KB. 1546), *törü öngdi* (kanun- düzen KB. 1931), *tüz öngdi* (doğru kanun KB. 1459) bağlamlarında kullanılmıştır. Bilge Kağan'ın kendi düzeninin varlığını Tanrı'nın düzenine bağlaması düzen verme, teşkilatlanma kavramlarının her alanda Türkler için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Turan, 2017:115).

yığ-: bir araya toplamak (Aydın, 2017: 176).

T2 B8 43: *kelti yükünti keligme beglerin bodunun étip yığıp azça bodun tezmiş erti on ok süsin sületdim* (Aydın, 2017:115).

“geldi, tabi oldu. Gelen beyleri (ve) halkı düzene sokup bir araya topladım. Az sayıda halk kaçmıştı. On Ok askerini (onlara karşı) sefer ettirdim.” (Aydın, 2017:115).

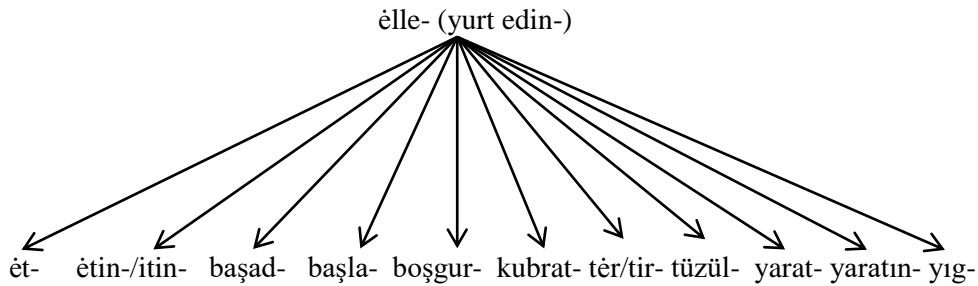
Burada hendiadyoin olarak “itip yığ-” ifadesi kullanılmıştır. Tunyukuk yazıtında geçen bu ikileme derleme toplama anlamında kullanılmıştır. Bir devlet için önemli olan halktan bahsedilmiştir. Metin bağlamının genelinde halkın kandırılıp bir devletten, yönetim erkinden koparılmaya çalışıldığı anlatılmaktadır.

Sonuç

Pek çok düşünce ve felsefe sistemini içinde barındıran devlet kurma düşünceleri/ devlet düzeni kurma içerisinde liderlik etme, yol gösterme, derleme, toplama, teşkilatlandırma, tanzim ve düzene koyma gibi eylemler devlet olma sürecinde önemli bir yer tutar.

Devlet kurabilmek ve bir toplumu yönetebilmek için gerekli olan tanzim, düzenleme, bir araya getirme devlet hayatı için son derece önem arz eder. Bir araya getirilen toplumun doğru bir şekilde varlığını ikame ve idame ettirebilmesi için gerekli olan düzenlemenin tesis edilmesi zaruridir. Tesis edilen ilişkileri düzenleme, oluşturulan düzeni devam ettirmek için liderlik, kumandanlık anlam eksenlerinde *ét/it-*, *étin-/itin-*, *başad-*, *başla-*, *boşgur-*, *kubrat-*, *tér-/tir-*, *tüzül-*, *yarat-*, *yaratın-*, *yığ-* eylemlerini inceledik. Bir üst anlam olarak Türk dilinin temel *èlle-* eylemini gösterdik. Alt anlam olarak aldığımız Yazıtlarda adı geçen eylemleri sözdizimsel bağlamlarında gösterdik. Yazıtlarda düzen kurmak, liderlik etmek, bir araya getirmek hareketleri birden fazla fiille karşılanmıştır. Bu fiillerin bir araya gelerek oluşturduğu dil alanı ise aşağıdaki tablo yoluyla üst ve alt anlam olarak gösterilmiştir. Bu eylemlerin tamamı belli bir yönetim anlam alanını oluşturmaktadır. Eylemlerin ifade ettiği yeterli durumlar ise bir yönetim, devlet kurmak için önemli bir zemin hazırlamaktadır. Eylemler Türklerin cihân hakimiyeti düşüncesinin kavram alanının oluşumunda ve devamında etkin görev üstlenmişlerdir.

Şekil 1 Alt Anlam ve Üst Anlam Tablosu

Kaynakça

- AKSAN, D., (2015). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R., (1979). *Kutadgu Bilig-Index III*. 4. Baskı, İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- AYDIN, E., (2017). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınevi.
- CLAUSON, S. G., (1972). *An Etymological Dictionary Pre- Thirteenth- Century Turkish*. London: Oxford at the Calenderon Express.
- ÇETİN, E., (2009). Orhon Yazıtlarında İtaat Kavramı. *Turkish Studies*, C.4/8, s.826-837.
- DİVİTÇİOĞLU, S., (2005). *Orta- Asya Türk İmparatorluğu*. Ankara: İmge Kitabevi.
- EKER, S., (2013). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERDEM, M., (2003). *Türkmen Türkçesinde Metaforlar*. Ankara: Köksav.

İMER, K., KOCAMAN, A., ÖZSOY, S., (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.

İNAN, K., (1998). *Devlet İdaresi*. İstanbul: Timaş Yayınları.

KAFESOĞLU, İ., (2017). *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler Görüşler-Mülâhazalar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

KEMAL, M., (2003). *Buddhist Türk Çevresi Eserlerinde Metafor*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KITTAY, E. F., (1987). *Metaphor It's Cognitive Force and Linguistic Structure*. Clarendon Press. London: Oxford Press.

KÖK, A.; EKER, Ö., (2017). Kutadgu Bilig'in Tanıklığında Kültür Lînguistiği Bağlamında Kut Metaforları. *II. Uluslararası Felsefe, Eğitim, Sanat, ve Bilim Tarihi Sempozyumu*, 03- 07 Mayıs, Muğla, s. 340-356.

ÖGEL, B., (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

TURAN, O., (2017). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

ŞİRİN, H., (2016). *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: TDK Yayınları.

YILDIRIM, D., (1991). Köktürklerde Kağanlık Süreci, Kaldırma, Kötürme, Oturma. *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. 5-9 Eylül, s. 519-530.